

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

Ի ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 11

1862

ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1

ՀԱՅԱԴԻՐ

22 ՏՐԷ — 30 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ.

Հոգեկիսյո Սայլք Հայոց. — ԱՌԻՍՏԱԿԷՍ

Փէց իջաւ սլախրցին ձիւնապսակ
սարերէն. արջաւ ոչխար թողլով դա-
ւար արօտները՝ դռնափակ գոմերու մէջ
նուկուած մայեն, հինգամեայ ձմերան
ձանձրոյթը սկսելով: () բօսասէրք և
ւնասէրք այլ փութան՝ ի շէն ի քա-
լաք. վասն զի նոյեմբեր իր խոնաւ ոտ-
քերովն կոխեց զծառ ու զծաղիկ. տե-
ւեներն իսպառ թօթափեցան, պտղա-
նու պարտէզն չոր ձողերով ցցուած
պատնէշ մը դարձաւ, կամ մորկէ փա-
սած մերկ անառապաստ նաւախումբ.
դաղուկ պախրցի մ'այլ, պաղուկ հով
ր'այլ, ու ահա մեռաւ անցաւ դալա-
ռութիւն մեր կլիմայից, ահա ճերմակ
դատանքն այլ կու սկսին տեղ տեղ
նուրիլ. ձիւնն լեւներուն գազաթէն
լար կ'իջնէ, կու սկսի յերեւան գալ
աշտաց. քիչ ատենէն զամէնքը ծած-

կէ և միայն ինքն երևնայ... | մըն-
ցաւ այս տարուան բնական կամ բու-
սաբանական հանդէսն և կեանքն այլ.
գոցենք գետնահայեաց պատուհաննիս,
բանանք վերնագիտակ պատուհաննե-
րը, զբօսնուլ զմայլիլ երկնից հովտաց
լուսածղի ծաղկներովը, զոր տարւոյն
բուսարձակ յեղանակաց կայտառու-
թիւնն շատ հեղ արհամարհել կամ
անտես ընել կու տար մեզի: Այլէ,
Հայկակ, գլխէդ ի վեր. պարզ է գի-
շերս, տես աստղալից երկինքը. եկ դաւ-
նանք հոն, մեր ձմեռնային տեսարանն:
() առ, ծաղիկ, պտուղ, խաղող, ամէնքն
այլ կարծես մարդուս մանկու թիւն, աչ-
խոյժ, թեթեւ մտածութիւն, զուարթ
երկրաւոր կեանք մը կ'ազդեն. իսկ երկ-
նից աստեղազարդ երևոյթն՝ ախորժ
ծերութիւն, ծանրութիւն մը, խոր մը-

տաժուծիւն և անմահութիւն մը :
 (Մէջ, որքան պիտի ընդարձակէր և բարձ-
 րանար մտքերնիս, եթէ կարենայինք՝
 ինչպէս տնկաբանք բոյսերը՝ այսպէս
 այլ այդ երկնահասութիւն ամէն մէկ լու-
 սասերմ ծնունդները ճանչնալ, իւրա-
 քանչիւրին կազմուածքը և իրարմէ
 տարբերութիւնը, իրենց ճամբան և
 նպատակը, և « զամենեսին զնոսա յա-
 նուանէ կոչել », ... (Դ) Երևս օր մը գը-
 տուին և յայտմ մասին մեզմէ աւելի
 բազմապէս, և երկինք պատմէ անոնց
 մեզմէ պահած լստութեամբ գործքերը, և
 Հաստատութենէն երգաշնակաւոր ձայնն՝
 լուսոյ հետ դարէ դար վար իջնելով՝
 աւելի մօտ հասնի մեր որդւոց և թու-
 ոանց : Իսկ մեք քանի որ մեր խոնարհ
 վիճակին և գիտութեան չափով՝ իբրև
 անապատակեաց թափառիկք կիսազլոր
 սայլերով դեգերինք, գոհակօրէն մեր
 շարժուն բնակութեան անուամբ երկ-
 նից ամենէն նշանաւոր համաստեղու-
 թիւնն այլ կ'անուանեմք Սայ. զոր
 աստեղաբաշխք այլ՝ ոչ աւելի ազնիւ
 կոչմամբ անուանեն Արջ. և ինչպէս որ
 քեզ ծանօթ է ոչ մէկ, այլ երկու
 Սայլ և երկու Արջ համաստեղութիւն
 նշմարեն, Մեծ և Փոքր : Եւ հաւաքիկ ա-
 ռաջինն՝ բւեռէն բաժնուած երեսն
 այնդին դարձուցեր է. երկրորդին ծայրն
 նոյն իսկ բւեռին մէջն է խրեր. այս-
 ինքն իր եօթն աստեղաց առաջինն՝ որ
 է քեղոյն ծայրն՝ ինքնին բւեռային
 աստղն է : Ս'եր նախնիք այլ ըստ հնա-
 գոյն և նոր ազգաց՝ զասոնք Սայլ կամ
 Սայլաթափք կ'անուանեն. բայց ինչպէս
 որ նոյն հին ազգեր ուրիշ անուններ
 այլ կու տային այդ համաստեղութեան,
 նախնի Հայք այլ կոչէին Բազմոյն, Ա-
 լառան, Վեղի (Թերևս վեցն օրոշա-
 գոյն տեսնելով՝ եօթներորդը նուազա-
 գոյն), Բազմաթեղ, Գոռաթառ և այլն :
 Եւ ինչպէս ամէն ազգ մէկմէկ ազգայ-
 ին աւանդութեամբ կամ կարծեօք,
 այսպէս մերն այլ այդպիսեօք անուա-
 ներ է զայդ և ուրիշ աստեղաց բոլրը,
 որպէս Հայն, Վահագն, Յարդգոն կամ
 Ծիր-ժամն կամ Հեթանոյն : Եւ եւ ազ-

գային հին դպրութիւնն և վիպասա-
 նութիւնք յայտնուէին՝ այս երկնից
 աստղային դպրութիւնն այլ հայ գրե-
 լով և անուններով պիտի կարգայինք.
 կամ թէ սուրբ ազգային ոգին կան-
 զներ տիրաբար և զիտնաբար և հրամ-
 մէր, անշուշտ դոքա հայկական դիւցա-
 ին կամ սրբազան անուամբ պիտի ճա-
 նաչուէին. հին հայկական սլաւագա-
 տութիւնն իր քաջազունքը, դպրու-
 թիւնն իր իմաստասէրքը, և եկեղեցին
 իր սուրբերը պիտի յիշէր և անուանէր
 զանոնք տեսնելով : ... Ս'եր հիմա
 շատանանք այդ երկնագնաց գուպա-
 րեալ Սայլին եօթնաստեղեան կազ-
 մուածքին նայելով՝ զուգեւ անոր այս-
 օրուան Հայագիր յիշատակն, որ է
 Որդւոց և Թոռանց Լաւաւորէն՝. և ա-
 ռանց հեղինակութիւն բանեցնելու
 կամ օրէնք հրամայելու դիտենք այսօր
 եօթն աստեղաց մէջ կամ հետ՝ զԳրի-
 գոր 'ի ծայր քեղոյն, և վարը իւր որ-
 դիքն Առիստիէս և Վերանէս, և չորս
 անիւները՝ Գրիգորի, աղօտագոյնը, իբ-
 րև հեռու աշխարհի (Ղուանից) հիւր
 զրկուած, և Յոսէփ իր եղբայրն, 'ներ-
 աշխարհի թոռն (Յուսկան, և վերջին անիւ
 հիւսիսային բւեռին ուղղաձիգ նայող
 Սահափ որդի 'Երսիսի : Եւ թէ զու-
 սրատես ըլլալով, Հայկակ, սիրես փոքր
 Սայլին վերածել այս ցանկալի անուն.
 ներս՝ որ մեր ստոյգ երկնագնաց եկե-
 ղեցոյն հոգեկիր կառքն են, անոր ծայ-
 րի աստղն՝ որ է հիւսիսային բւեռն երկ-
 նից՝ կ'ըլլայ մեծն 'Վրիգոր, մէկայլքն
 այլ մի ըստ միովէ :

Ս'եր սրբազան Հայագիրն՝ 'Վրիգո-
 րի, 'Երսիսի, և Սահակայ մասնաւոր
 տօնական յիշատակաց օրեր նուիրելով
 այս օր մնացեալ չորից յիշատակը կար-
 գէ. անոնցմէ այլ վերջնոյն, ('Վրիգո-
 րիսի) սուրբ նշխարաց գիւտին պատճա-
 րաւ զատ օր մը նուիրէ. որով օրս սե-
 փական մնայ երիցն, Բիստակիսի,
 Սրբանիսի և Յուսկան, և ասոր մա-
 հուն ընկերակցի մը, 'Վանիւրի ծերոյ :

1. Տօնացոյցք ոմանք նոյնմբերի մէկին և ոմանք
 այլ դէկտեմբերի մէկին զնեն այս տօնս :

որք 'ի հարկէ այլ և այլ օր կատարեցին իրենց երկրաւոր կենաց յաղթական շրջանը, այլ որ և է մուսացութեամբ կամ խորհրդով՝ բոլորն միատեղ մէկ օրուան հասաւ մեզի: Իսոնց համար երգէ քաջ քանձասացն Սովսէս. « Ստապայծառ լուսոյն աշտանակք գովելիք և բարձրաստեղունք, քահանայապետք գահաւորեալք շառաւեղեալք 'ի հօրէն լուսոյ, ճշմարտութեան ճշմարիտ քարոզք և պարծանք պարծանաց մերոյս գրոհի. սինք տաճարի տեառն բարձրաբերձ գոլով և հաստահեղոյս. սուրբ Բիստակէս, վեհդ Սրբանէս, քաջափառ Յուսիկ և համբակ Վրիգորիս, հանդերձ սրբասնեալք Վանիելիւ այլասեւիւ և համափառիւ, անմարմնաբար 'ի մարմնի կառուցեալք՝ որպէս հրանիւթք և իմանալիք: Ես օր ժողովեալ մանկունք Սիոնի տօնեն ցնծութեամբ զօր յիշատակի ձերոյ հանդիսի: Եւ թուրքացի այս երգ առաջի քո, ամենասուրբ Երրորդութիւն »:

Ես սքանչելի եօթնաստեղեան հայրապետաց գուպարքն՝ մեր եկեղեցւոյ ամենէն նշանական երևութիւն մէկն է, քաղաքական պատմութեան մէջ այլ ոչ աննշան, որովհետեւ ազգին հին հեթանոսական օրինօք՝ քահանայապետքն թագաւորի պէս եզական գլուխ մ'էին. թագաւորաց յաջորդութեան մէջ եղած պարապ ժամանակին այլ թագաւորութիւն կամ ինքնակալի տեղ մը կու բռնէին: Իսոնց լուսափայլութիւնն մեր եկեղեցւոյն հորիզոնին և գահուն վրայ իբրեւ դար ու կէս քշած է. այն վսեմ, բեղմնաւոր և բազմայեղանակ դարուկէսն (Վն և Են կէսն) օր քրիստոնէութեան փառաւորագոյն յեղանակն է, իր գերագոյն վարդապետաց և հզօրագոյն և ընտիր թագաւորաց փայլմամբ. թագաւորաց նկատմամբ՝ այս յեղանակիս մեր պատմութիւնն շատ անփառունակ է, բայց մէկ Տրդատ թագաւոր մը կ'ընծայէ՝ որ կըրնայ Յունաց Կոստանդիանոսի և Սէուդոսի հետ նախադասութեամբ մրցիլ (եթէ օրինաւոր է այսպիսի մրցումն):

Իսկ հայրապետաց նկատմամբ, մեր հայկական եօթներեակն չի նուաղիր Յոյն և Լատին ժամանակակից պանծալի հարց քով, եթէ ոչ գրականութեամբ, այլ հովուական և ազգայնամ երկամբք, որ առաջին պարտք է հայրապետին: Սեր եկեղեցաշարժ Սայլին առաջին և վերջին աստեղքն միայն, Վրիգոր և Սահակ՝ ծանօթք են գրաւոր վաստակովք այլ. միւսոց սակաւ ինչ յիշատակ կայ, այլ քրտամբք և արեամբ մի քան զմի գերագոյնք, և առաքինական գործովք զանազանեալք:

Երեք հայրապետաց (որոց մասնաւոր յիշատակն տրուած է այսօր), զառաջինն միայն հետազօտենք այս գիշեր, որ և 'ի կարգի հոգեփայլ Սայլին անմիջապէս յետ Ուսաւորչին գայ, այսինքն է ԱՌԻՍՏԱԿԷՍ կամ ՌՍՏԱԿԷՍ, երկրորդ օրդի Վրիգորի՝ տարւօք, բայց աստիճանաւ յառաջացեալ քան զանդրանիկն Սրբանէս. որովհետեւ սամուսնացեալ էր, ինքն կուսակիւծն, և վասն այնորիկ ընտրեցաւ 'ի հօրէն յաջորդ իւր: Եթանց մէջ սա և Վրիգորիս միայն կուսակենցաղ եղան, հրեշտակային միայնութիւն սիրելով, քան Ուսաւորչայ ցեղը աճեցնել, որոյ համար մէկայլոնք յանձն առին 'ի սկզբան ադամային լծակցութիւնը: Սինչդեռ Սրբանէս հօրը նման պատանութեան ատեն աշխարհ մտաւ 'ի Լեսարիա, Բիստակէս գրեթէ ծննդեան ատենէն յաշխարհէ՝ զատուելով՝ անապատասէր տատրակի նման միշտ միայնութիւն և առանձնութիւն սիրեց. երկու որդւոց ըստ աշխարհի հայր ըլլալն բաւական սեպելով մեծն Վրիգոր, ընդհանուր Հայ ազգին հայրութեան նուիրեց զինքը, երկայն և վերջին բաւար և տալով իր պարկեշտ լծակցին՝ Սարիամայ, որ իր սիրոյ վերջին խայրիքը դեռ ծոցին վրայ կրելով՝ երկանը հետ բոլոր աշխարհիս այլ մնաք բարով ըսաւ, քաշուեցաւ հաւատաւոր կանանց վանք մը, և հոն սնուց իր երեխայն, ինչուան որ հասաւ տարիքն՝ մարց և կուսանաց գրկէն ելնելու և ճգնազգեաց

հարանց որդեգրելու։ Հօրմէն զատուած ատեն, անզգայ անծանօթ անձիկ մ'էր Ղափստակէս։ Իսկ մօրմէն բաժնուելու ատեն՝ այնքան լաւ և խոր գիտէր մայրական սէրը, որքան որ ուրիշ սէր մը չէր գիտէր։ Բայց դարձեալ 'ի նոյն առաքինի և մեծասիրտ մօրմէն սովորելով հանդերձեալ կենաց գերագոյն սէրը և վարձքը, և անոր օրինակաւ և խրատովն յորդորուած՝ պզտիկ հասակաւն և ուժովն, ըրաւ այն մեծ անոցը, իբրեւ նոր Սամուէլ մը։ Ննայի ձեռօք և յանձնեցաւ Վիկտորիոս անուամբ զգօն Նոյն կրօնաւորի մը, որ շատ տարի քովը պահելով՝ եղաւ անոր հոգւոյ հայր։ Երբ քրիստոսանուէր կենաց ամենայն հնարքը սովորեցուց և բաւական տեսաւ իր հոգեւուն աշակերտը՝ ցրցուց անոր խորագոյն միայնութեան և անապատին դուռը։ Ղափստակէս եւրորդ անգամ մ'այլ բաժնուելով 'ի մէկ հատիկ ծանօթ և հոգեկից անձէն, և թերեւս առաջինէն զօրաւոր (թէ ոչ նոյն պէս կակուղ) ցաւով, թողուց զինքն իրեն, և թաղեցաւ առանձնութեան մէջ, միայնակեաց աստուածախոհ ճգնաւոր մը ըլլալով։ Այսինքն մինակ ապրող աղօթիւք և ընթերցմամբ և քիչ մը ձեռաւոր աշխատանք բոլոր կեանքը մշտավառ կանթեղի մը պէս Ղստուծոյ դիմաց կախելով, գիշեր ու ցորեկ։

(Ժ) Երեւս աւելի քան քսան երկայն տարիներ անցան այն լուութեան և միայնութեան մէջ մէկ օրուան մէկ գիշերուան պէս, երբ առաւօտ մը իր մոռացեալ խրճիթին դուռը ուժով զարնուեցաւ։ Եւ երեցան բազմութիւն անծանօթ և օտարադէմ մարդկան, ոսկեփայլ արծաթազրահ զինուորք, ցուրնազարդ սաղաւարտաւորք, գետնադղորդ հեծեալք, որք չէ միայն քսան, այլ քառասուն յիսուն տարուան բաներու երազներ պատմեցին։ Գոնէ իրեն երազ երեցան այն տարիներուն մէջ հանդիպածները դուրսը, իր հօրը, հայոց ազգին և անոնց թագաւորին։ Որք հիմա իրեն հրաւիրակ խաւրելով

ազգին ազնուագոյն իշխանները՝ կու հրաւիրէին, կու ստիպէին կու քաշէին որ ելնէ գայ 'ի հայաստան, 'ի Սաղարշապատ, յարքունիս հսկայ թագաւորին և 'ի գահ քահանայապետութեան հայոց։ — Արշափ այլ նորատեսիլ էր այս երազս և դժուարին անկէ արթննալ, աւելի դժուարին եղաւ Ղափստակիսի, մանաւանդ թէ անկարելի՝ իր միայնութեան տեսիլները շարունակել։ Աշխարհախառն խժուոք մը ալիքներու պէս խուժելով՝ զարկաւ քշեց իր պարկեշտ շեմիկը, և հեղեղեց իր ամօթխած խցիկը։ շփոթեցաւ անզբաղութիւնն, փախաւ խլացեալ բազմամեայ լուութիւնն։ Ղափստակէս իբրեւ չորս դին ջուր առած՝ հազիւ քարի մը վրայ ոտնկոխ եղած շուար մընաց։... Բէլի քան զսած բաներն և աւելի քան անտես հօր մը, թէ և այն պիտի արժանաւոր աննման հօր մը՝ անփորձ սէրն, քաղցր և ցանկալի էր իրեն իր միայնութիւնն, իր բոլոր ստացուածքն, իր տէրութիւնն, իր սէրն։ Եւ եթէ Ղստուծոյ և հօր մը կամաց հազանդութեան պարտքը չի ճաննար, ու Վեսարիոյ եկեղեցւոյ գլխաւորներէն չի յորդորուէր, չէր կրնար թողուլ իր խշտեակը և երթալ հայոց նորահաստատ քահանայութեան գահագլուխը լալ։ Արբազան հարկին գլուխ ծռեց Ղափստակէս, ոչ առանց կծու արտասուքներով բաժնուելու այն տեղէն՝ որ միայն զինքը կու ճաննար, և զոր միայն կու ճաննար ինքն։ Եւ այն քանի մը սրտակից հոգեկից անձինքներէ՝ զոր իր սրբութիւնն ժողովեր և աշակերտեր էր իր ճգնարանին մօտ։...

(Ը) Ուտով աներեւոյթ եղաւ իրեն ծանօթ սիրելի սահմանն։ շատ չափաւոր համառօտ էր իր հորիզոնիկը։ Կարճ ժամ մը չանցած՝ նոր հորիզոն և նոր աշխարհ մը բացուեցաւ դիմացը, որ անծայր անվերջանալի կու թուէր՝ որչափ որ յառաջ երթար։ Բայց իրեն առաջին տեսիլք և ցուցանք եղան զինքը տանող բազմութիւնն, հայոց արքունի գնդին հսկայակերպ կտրիճներն՝

անձուհի ձօժմունքներով, ահագին զբաղմունքներով, երկայն տեղերով և լայնալիճաղեղներով, որոց մէջ՝ որսորդներէ բռնուած վայրի հաւկի մը պէս վախնալով կ'երթար. առանց խօսելու կուսայէր կու նկատէր անոնց շատ արեւէ շատ արիւնէ անցած խանգրած երեսները, հին ու նոր սպեաց նշաններ, առիւծաձև ցցուած և տարածուած մազեր. — կու տեսնէր անոնց մէջ ամենէն պատուելի և նախիշխան եղած ծերունի մը, որուն գմբեթաձև գլուխն թէ և բոլորովին արեւորած էր, թէ և երկայն ասրաձև յօնքերն խառնուէին խորացած աչաց թարթիչներուն հետ, թէ և կտրիճ՝ թուներու պապ կ'երեւցնէր զնա հասակն, բայց դեռ զէնքով ու զրահով ծածկած, իր ամենէն կայտառ զինակրին հաւասար շուտ կու շարժէր, կ'եւնէր կ'իջնէր ձիէն, ու ձայնը փողի պէս գնդին մէջ կու տարածէր. և էր Արքայապետ մանդակունի սպարապետն Հայոց, և դաստիարակ թագաւորին Տրդատայ. զոր յառաջքան զյիսուն տարի փախուցքեր ազատէր Ղաթաղիսի պապուն ընկերաց ձեռքէն. և այսօր անոր թողն զինքն Ղաթաղիսի կու տանէր իր վեհափայլ սանուն մտերիմ ընելու: Երկրորդ պատուելի անձն կ'երեւէր գնդին մէջ բաւական տարւօք կտրիճ մը, Տաճաթ Ղաթոց գաւառին տէրն, որ և փեսայ էր Ղաթաղազգայ և երբեմն ճանչցող և մատնող Վրիգորի՝ իբրև որդւոյ Ղաթայ սպանչի հօր թագաւորին, և յետոյ նոյնպէս իմաց տուող Տրդատայ որ Վրիգոր երկու որդիք ունի, արժանաւորք պատուելոյ. անոր համար այլ զրկուեցաւ զանոնք գտնելու տանելու, և այսպէս փոխարինելու իր մատնութեանը, որով Ղաթաղիսի տան և երեք տարի յօժուտ վիրապին Ղաթաղայ մթնեցաւ: Բոլոր գնդին յառաջադէմ և վարիչ կ'ընթանայր եռանդուն երիտասարդ մը, իրեն յարմար կրակոտ երկվարի մը վրայ թռչելով, Բաթ կարապետն Տրդատայ. որ ամենէն Ղաթաղիսի կամկարութեանը և

սրտով և աչօք յետ դառնալուն ջինայելով՝ փողէր փէր քէր երթայր, և արքունի գունդը յանապատէն փոխադրէր ի Կեսարիա մայրաքաղաք Փ. Հայոց, ուր առաջուց գտեր և պատրաստէր էին զՂաթաղիս երէց եղբայր Ղաթաղիսի. որք և զարմանօք և երկինք նայելով եղածները մէկմէկու զրուցելով և իրարու գիրկ տալով, անկէ ետեւ կամայ ակամայ ճամբայ ընկան փութալ դէպ ի Սեծ. Հայք....

Հասնինք մենք այլ հոն մեր պատմութեան ճամբան կարճեցնելով: Ղաթաղաւր լսելով թագաւորն ինքնին ընդ առաջ կու գայ իբրև իրեն եղբորորդւոց և որդւոց Ղաթաղիսի, կ'ուզէ անձամբ տանիլ զանոնք իրենց հօրը: Իսկ Հայրն նոցա և մեր՝ որ կամակից էր թագաւորին իր որդիքը կանչելու ի Հայս, ոչ աշխարհական փառաց և մարմնաւոր միութարութեան համար էր, այլ իր հոգեւոր բեռը վերցնելու օգնական և փոխանորդ ունենալու համար, զոր չէր կրնար այնպէս համարձակութեամբ յանձնելու ուրիշի՝ ինչպէս իր որդւոց. միանգամայն և երկայն չարակրութեամբ և յոգնութեամբ մաշած՝ կարծէր թէ շուտով իրեն կենաց վախճանն պիտի հասնի, և փափագէր վերջի տարիները միայն իր հոգին մտածելով պատրաստուիլ ի հանդերձեալ կեանս. դարձեալ՝ անդադար գովութիւն և օրհնութիւն և պատիւ լսելն՝ ուր որ երթայր, իբրև գերմարդկային անձ մը երևելով, իրեն ծանր կուգայր և կ'ուզէր փախչիլ ի մարդկանէ և թաքնիլ յԵստուած: Բայ մտածութեամբս էր որ հիմա այլ որդւոց գալուն ատեն՝ ինքն չէր երևէր, այլ յԵկեղեցաց գաւառն էր, ուր այնչափ չարչարանք կրէր էր, և իբրև թափած արեանը գին՝ Տրդատ անոր տուեր էր այն գաւառին մեծ մասը, լեռներով դաշտերով և շէնքերով, մինչև Լասաւորչայ գետու ըսուեցաւ երկիրն: Բայ գաւառին և Վարանաղեաց սահմանամէջ է Սեպուհ սրակատար լեռն, լայնատարած կողերով, այրերով, քիչ

տեղ դուր շատ տեղ դժար, անտառոտ մացառոտ տափերով. այս դժուարակոխ և ահարկու տեղումները՝ ուր հազիւ հովիւներն կրնային ելնել իրենց հօտից ետեւէն, մէկ զարմանալի աղջիկ մը կրցեր էր արիաբար ելնել, և երկայն տարիներ պզտիկ քարայրի մը մէջ միշտակ ապրիլ վայրենի որոջի մը պէս. իրմէ զարմանալի և գեղեցիկ աղջկան մը (Հռիփսիմայ) ընկեր էր սա, մենասէրն Մանի. զոր յետ շատ տարիներու գտաւ այն խորշերուն մէջ Լուսաւորիչ աչքն. և երբ ժամանակն լցուաւ, ամփոփեց անոր պարկեշտ մարմինը իր հովուական վերարկուաւն, և թաղելով անոր ներքսագոյն մենարանին մէջ, անկէ ետեւ ուզեց ինքն ժառանգել զայն տեղը, և իրեն մենարան և աղօթարան ընտրել: Բայց այս կողմերս էր երբ լսեց Տրդատայ ձայնը, որոյ ձայնին միայն պատասխան կու տար և կ'եղնէր իր ճգնարանէն, և առիւծն և գառն համամիտ և համասէր մէկտեղ կենակցէին: Բայց անգամ թագաւորին հետ տեսաւ իր առաջին կենաց ժառանգը և կենդանի յիշատակը, իր արիւնը, իր որդիքը. որոնց երիցուն վրայ թերեւ քիչ մը ճանչնար հին նմանութիւն, իսկ կրտսերոյն՝ Բռիստակիսի վրայ՝ գուցէ ուրիշ նմանութիւն չէր գտներ, բայց եթէ թեթեւ ամպոյ մը պէս հեռացեալ սահեցեալ անձի մը՝ որ երբեմն իրեն կենաց կցորդ, և անոնց մայր եղած էր. եթէ դեռ այսպիսի մը տաժուութիւն կրնար այն աստուածախոհ անձին միտքն այլ զարնել հեռուանց: Երկայն եթէ արտաքին նմանութիւն և ծանօթութիւն դժուար և աննշմար էին Վրիգորի և Բռիստակիսի մէջ, հոգեխառն նմանութիւնք զարմանալի կերպով կ'երևէին. — երկուքն այլ անամարմնոց նման, մէկն ճրգնաւորի հայր, միւսն ճգնաւորի որդի, երկուքն այլ ճգնողք: Վառասուն տարեկանի մօտ էր Բռիստակիս՝ երբ առաջին անգամ ճանչցաւ իր հօրը զՍ. Վր. Լուսաւորիչ հայոց. ինչ զգացմունք մաքուր սրտին՝ առաջին անգամ

համանման մաքուր և վեհ սրտի մը և գրկաց վրայ բաբախած ատեն.... Տեսէր ես, հայկակ, ճամբան փոխել տուած գետ մը. իր յատակին պէս ձեռագործ յատակ մը կու փորեն երկայն տարիներ աշխատելով, որուն ծայրն հողաթմբով կամ կապանքով մը միայն զատուած է ի գետոյն. երբոր վերջապէս կու փորուի կու լմննայ նոր ճամբան, այն կապանքը կու քակեն. կամ այն հողաթմբը կու թմբեն կու փրկեն, և ահա յանկարծ գետն իր հին ծոցը թողլով՝ այս նոր բացուածին մէջ ապակիէ լեռներու պէս թաւալելով կու թափուի, և երկայն տարիներով փորած ցամաք ծոցը՝ վայրկեններու միջոց կու լեցուի կու ծածկուի անծանօթ հոսանքներով: Բայց այս հորդեց իսրրտէ Վրիգորի հոգեխառն սէրն ի սիրտ և ի հոգի Բռիստակիսի, ոչ այնքան բնական, որքան գերաբնիկ ներգործութեամբ մը: Ենչու շտ հոգին սրտին զարկեր և բան մը ազդեր էր Վրիգորի, զոր թերեւ լաւ չէր իմացած այն ատեն, երբ մօրը գիրկը ձգելով զԲռիստակիս երախայ՝ հեռացաւ անոնցմէ և այսօր երկրորդ զարնուածք սրտին իմացոյց յայտնապէս, եթէ սա է իր հօգոյ պայազատն, իր յաջորդ հայրապետն հայոց: Երբէն իրեն տեղակալ և ընդհանուր հոգաբարձու եկեղեցեաց և վանորէից գրեթէ էր Վանիէլ անուամբ եպիսկոպոս մը, (որ և երկարակեաց լուրով նոյն պաշտօնը վարեց Բռիստակիսի, Լ. Թանիսի և Զուսկան օրերն այլ, և ետքինիս մահու ընէն ետեւ աւոր պէս ինքն այլ նահատակեցաւ, վասն այնորիկ և այսօր Լուսաւորայ որդւոց և թուանց հետ հաւասարապատիւ տօնի). անկէ զատ ձեռնադրած հարիւրաւոր եպիսկոպոսաց գլուխ և նախադաս կարգեր էր զԲռիստակիս հայր. քայ եպիսկոպոսն, որ քրմապետի մը որդի էր. իսկ հիմա զԲռիստակիս ի խնդրոյ թագաւորին Տրդատայ և մեծամեծաց և եպիսկոպոսաց՝ անուանեց իրեն երեսփոխան և յաջորդ, եպիսկոպոսական աստիճան տալով անոր, ինքն

այլ անոր վիճակը իրեն առաւ, այսինքն առանձնութիւնն, առաջինն աւելի հեռանալով աշխարհէ և լեռնակեցիկ ձգնելով, միայն ատեն ատեն իջնելով և որդւոյն հետ միաբան ձգելով հոգեւոր արօրը հայաստանի ընդարձակ եկեղեցական ագարակին մէջ:

Յետ քանի մը տարի այսպէս քաղաքավարելու՝ Տրդատ ուզեց տեսութեան երթալ Կոստանդիանոս կայսեր իր մեծամեծ նախարարներովն, երբ նա ՚ի Վրիստոս հաւատալով ազատութի հրատարակեց եկեղեցւոյ, Վրիգոր այլ իջաւ իր ձգնարանէն՝ մէկտեղ երթալու շնորհաւորելու եկեղեցւոյ գլխոյն՝ եղած յաջողութիւնը, և հետն առաւ իր եկեղեցւոյ գլխաւորները զՂրիստակէս և զՂլքիանոս հանդերձ այլովք: Եւ երբ յետ իբր տասն տարւոյ Կոստանդիանոս հրաւեր խաւրեց առ Տրդատ նորէն զՎրիգոր առնուլ և գալ ՚ի Վրիկիա քաղաք, ուր եկեղեցւոյ գլխաւոր եպիսկոպոսներէն 300էն աւելի պիտի ժողովէին ի քննութիւն և ՚ի դատապարտութիւն Ղրիստի վարդապետութեան, Տրդատ աշխարհին քաղաքական վիճակին համար, Վրիգոր այլ խոնարհութեամբ պատուէ փախչելով, յանձն չառին երթալ. այլ իրենց կողմանէ խաւրեցին զՂրիստակէս, ընկերութիւն ուրիշ քանի մի եպիսկոպոսաց յիւսիս և Վրիգոր հայոց, որոց անուանքն նշանակին ՚ի կանոնական գիրս ժողովոց եկեղեցւոյ: Ղրիստակէս երթալու ատեն հանդիպեցաւ ՚ի Կեսարիա՝ ընկերակցելու Ս. Վլադիմիր հայրապետին՝ որ իր հայրը ձեռնադրեր էր, և նոյն օրը եկեղեցւոյ մէջ կու մկրտէր իր հօրն անուանակիցը զՍ. Վրիգոր՝ հայր Վրիգոր Բստուածաբանի, իրեն նման մենասէր հայրապետի, որ և նոյնպէս իր հօրը օգնական և յաջորդ եղաւ Վրաքիանզու եկեղեցւոյն մէջ. այս հանդիսին ներկայ և ճամբուն ուղեկից եղան Ս. Յակոբ Սժբնայ հայրապետն, Լուծաղ Լոգեսիոյ հայրապետն և Յովհանն Պարսից հայրապետ, և այլք:

Երբնելով ընդ Կապադովկիա, Վա-

ղատիա, և Ռիւթանիա՝ հասաւ այս մեծ և փառաւոր եպիսկոպոսաց կարաւանս յառաջին ժողովարանն եպիսկոպոսաց ՚ի հաստատութիւն հաւատոյ, ՚ի Վրիկիա քաղաք. որ և առաջուց հոն ժողոված պատուական առաջնորդներովն և ժողովրդօք ընդառաջ ելան արևելից վեհագոյն հայրապետաց, որոց նմանք չերևեցան երբեք ժողովոց մէջ: Եւ յայրապետաց մէջ, առանց կողմնասիրութեան և վիճման, հայոց հայրապետն էր ամենէն հետաքննելին և փափաքելին. քսան և հինգ տարիէ վեր յարևելք և յարևմուտք հռչակուած էր Վրիգորի Լուսաւորչայ անունն, խոստովանողական նահատակութիւնն, բազմամեայ վիրապ-ընկեցութիւն, հայոց հսկայ թագաւորը և բոլոր ժողովուրդը ՚ի Վրիստոս հաւատացնէն, և հարիւրաւոր եպիսկոպոսաց գահազրուխ ըլլալն. և դեռ շատերն չգիտնալով անոր խոնարհաբար հրաժարելն՝ կարծէին թէ պիտի տեսնեն զնա Կեսարիոյ հայրապետին աջակից. այլ խաբուեցան. ազնուախոհք՝ միութարուեցան անոր տեղ հայրանման արժանաւոր որդին տեսնելով, իսկ այլախոհք (եթէ ստոյգ է աւանդութիւնն) տհաճելով և արհամարհելով. վասն զի կ'ըսէ աւանդութիւնն, թէ Ս. Վրիգոր մեծահասակ և վայելչակերպ էր, իսկ Ղրիստակէս՝ փոքրահասակ և վատուժ, տղայութենէ վեր անդադար ձգնութեամբն, « Սենաւորութեան լեռնակեցութեան, քաղցի, ծարաւոյ և բանջարաճաշակ կենաց, և արգելանաց անլուսից, խորազնազգեստ և գետնատարած անկողնոց և բազում անգամ զհեշտական հանգիստն գիշերաց զհարկ քնոյ՝ յոտանաւոր տքնութեան ՚ի թարթափ ական վըճարելով »¹. և իր անմոռաց մենասէր ձգնազգեցութեան ախորժովն՝ անզարդ անպաճոյճ հագած, որչափ որ կրնար եպիսկոպոսաց գլխաւոր մը: Որ տեսնալով, կ'ըսեն, պճնասէր և ամբարհաւաճ հոռոմոց լաճերն, որք Վրիկիոյ

1. Ագաթանգեղոս:

լճին (Լճիկանիոս , Լճիկ կեօլի)
եզերքն կու սպասէին , քթերնուն տա-
րին , և դա ոչ եպիսկոպոսապետի՝ այլ
եզնավար մհակի մը կերպարանք ունի ,
կ'ըսէին . և չարաճճիկք ոմանք՝ հոն գե-
տին հերկող եզներն այլ կու ցուցը-
նէին , կամ զինքը փորձել ուզէին հրէա-
բար նշանախնդրութեամբ : Լճի ա-
տեն Լճիստակէս , կ'ըսէն մեր այլ
յաղթասէր և հոռոմամարտ աւանդա-
բանք , մաճը բռնելով քշեց եզանց զոյ-
գը , ոչ կարծր հողը կակղելու , այլ կա-
կուղ ջուրը կարծրացնելու . և Լիկիոյ
լճին մէջ արտավար մը տեղ՝ իբրեւ ցա-
մաքի վրայ գնալով և քայլեցնելով եզ-
ները՝ ալիքները ահօսեց , ճերմակ փըր-
փուրով գիծերը զիղելով , և դարձաւ
ցամաք . և իր ոտից հետքն ինչուան
հիմա կ'երեւայ լուսափայլութեան նշա-
նով : Լու , Հայկակ , մի փնտուեր այդ
նշանները , ինչուան որ հրաշիցն ար-
ժանաւոր և ստոյգ պատճառը չի գրտ-
նես . սակայն իբրեւ հին աւանդութիւն
կարգա՝ գովասանին գրածը . “ Լ վերայ
” կապուտակ ալեացն լայնատարած լը-
” ճին լիութեան վեհաւէտ և քսամնա-
” ծածան կորովակի սիքաշարժ թանձ-
” ըութեամբ ջուրցն ուկիանոյն՝ սիգա-
” քայլ ոտիք սրընթացութեամբ սիրա-
” ցեալ . անվեհեր զիտմամբ յիսուսա-
” բար ի նկատեալ տեղին հասաներ .
” ոչ պետրոսօրէն երկմտէր , այլ փրկչա-
” բար խիզախէր : Եւ ժողովեւոց հարցն
” բազմութեան՝ սիրալի հիացումն առ-
” նէր . և զանդրադարձութիւնն եկա-
” ռորութեամբ՝ ոչ տարակուսանօք ինչ
” հայթհայթէր , կամ յառաջարկեալ
” հանդիսէն կասէր . այլ նոյնաձև օրի-
” նակաւ համարձակապէս ի հաստա-
” տուն երկիր ելանէր . որ և հետք հե-
” տագնացութեանն մինչև ցայսօր ժա-
” մանակի լուսաշաւիղ երեւմամբ ի
” վերայ երեսաց ջուրցն տեսանի առ ի
” յիշատակ սրբոյն սքանչելեաց . և
” ճշմարտապէս ամենայն ուրեք ի տե-
” սողացն ստուգիւ պատմի աւանց երկ-
” քայլութեան , որպէս և է ճշմարիտ .
” նա և թշնամեաց վկայութեամբ

” հաստատի հաւաստեալ , որ զօրաւոր
” է յամենայնի . այլ և տուն Լստու-
” ծոյ և տաճար ի տեղւոջն հաստա-
” տեալ , առ ի վկայութիւն հրաշիցն
” և ի հաւատ տեսողաց ” :

Եկեղեցւոյ և տիեզերական սուրբ
ժողովոյն պատմութիւնն ամենուն ծա-
նօթ է . յետ վճարման գործոցն՝ Լճի
ռիստակէս այլ դարձաւ իր աշխարհը .
և ժողովոյն մէջ եկեղեցական բարե-
կարգութեան համար սահմանեալ կա-
նոնաց օրինակը և հաւատոց դաւանու-
թիւնը կամ հանգանակը բերաւ ներ-
կայացուց իր հօրը և Տրդատայ , որք
պատկառանք ընդունելով՝ նոյնպէս այլ
ընդունելի ըրին բոլոր Հայոց . Եւ Վրի-
գոր իր կողմանէ այլ քանի մը կանոն և
վարդապետութիւն աւելցուց անոնց
հետ . և անոնցմէ զատ այլ շատ կանոն
ներ և վարդապետական ճառեր և ա-
ղօթքներ գրելով և աւանդելով իր ա-
րենակիր և հոգեկիր յաջորդին , քանի
մը տարիէն ետեւ բոլորովին հրաժարե-
ցաւ յաշխարհէ և ի տեսութենէ մարդ-
կան . և այլ չէր իջնէր իր սեպհական
լեռնէն յայց ելնելու իր հոգեծին որդ-
ւոցը . հազիւ երբեմն կ'ընդունէր ի տե-
սութիւն զՏրդատ և Երեստակէս՝ երբ
եկեղեցւոյ հարկաւոր խնդիրներ կամ
տարակոյս ունենային : Եւ յսպէս Լճիս-
տակէս յետ տասնուհինգ կամ աւելի
տարի աւանձին եպիսկոպոսութեան և
երեսփոխանութեան , յամին 331 միայ-
նակ և բուն քահանայապետ ճանչուե-
ցաւ Հայոց . և եօթն տարի կեցաւ սրբ-
բազան պաշտաման մէջ . ոչ պակաս
այլ և “ առաւել ևս քան զհայրն վե-
” ռագոյն երեւցուցանէր սա զիւր վար-
” դապետութիւնն առ հարբն , և յետ
” նորա ” որպէս վկայէ ականատեսն և
ականջալուրն Լճաթանգեղոս . և միւս
պատմիչն՝ ասէ . “ Լճաբարեւ էր սուսեր
” հոգեւոր ըստ ասացելումն , վասն որոյ
” թշնամի ամենայն անիրաւաց և զազ-
” ըրագործաց երեւէր ” : Եւ եօթնամեայ
միայնակ քահանայապետութեան մի-

Ջոյ Բռիստակէս ջանաց իր լուսաւորիչ հօրը լոյսը աւելի ծաւալել, կարգերը հաստատել, պակասները աւելցնել, մասնաւորապէս վանքերը շատցուց, եկեղեցեաց մէջ այլ յիշուի յոփաց գաւառին մէջ շինած մեծ և հոյակապ եկեղեցին: Իսկ գրաւոր յիշատակ հասած չէ մեզի իրմէ. միայն կու յիշուի որ հօրն հետ կանոններ դրուաւ և վարդապետութիւն եկեղեցւոյ: Ի ներքող իմանալի և զգալի եկեղեցւոյ վայելչաբան շարական մ'ունիմք, «Օրոս ըստ պատկերի քում, և այն», ասոր հեղինակ կարծուող զանազան անձանց մէջ երիցագոյնն է Բռիստակէս, թէ և ոչ հաւանագոյն. և ասի թէ յետ դարձին 'ի Ժողովոյն՝ Վիկիոյ երգած ըլլայ, «Վեցո զորդի ծառայիք զոր 'ի Հռովմայ գահիցն վերապա», տուեցեր, ուր եղին զվէմն հաւատոյ», հիման սուրբ եկեղեցւոյ», Իսկ իր վերագոյն և սուրբ հոգեւոր աներկիւղ վարդապետութեան պայծառագոյն վրկայութիւնն այլ է իր վարդապետութեան և կենաց կատարածն: Հայոց հաւատալէն վեր մօտ քառասուն տարի անցեր էր, որչափ որ քրիստոնէութիւն համարձակ ծաւալեալ պաշտուէր, բարուց թուլութիւնն այլ կու սկսէր երես ելնել. մանաւանդ որ մեծն Տրդատ այլ ծերացեր, և ինքն այլ իր հոգևոր հօր Վրիգորի նման ճգնասիրութեան և առանձնութեան փափագէր. ասով թուլամիտք և թուլահաւատք սկսան համարձակութիւն առնուլ, մանաւանդ ուր որ թագաւորէն շատ հեռու էին: Բնոնցմէ էր և Արքեպիսկոպոս յոփաց նահանգին նախարարն, սահմանակից Փոքր Հայոց և Զունաց բաժնին, և ըստ ոմանց՝ ազգաւ այլ յունախառն, ասոր երկրին մէջ էր Բռիստակիսի շինած մեծ եկեղեցին, ուր թերեւս սովորական աթոռն այլ դրած էր. և շատ անգամ գալով և տեսնելով նախարարին անքրիստոնէայ վարքը՝ հայրապետաբար կու խրատէր և յանդիմանէր. բայց ամալարիշտն ոչ միայն ոչ զգաստացաւ, այլ ռիսալով և մախալով՝ հերով

դիսի և հերովդիսդայ խորհուրդը մտաբերեց, մեր ճշմարտաբարող կառապետին գլուխն առնուլ, մենասէր տատրակին մրմունջը լռեցնել. և երբ որ մը սուրբ հայրապետն քանի մը աշակերտօք առանձնաբար կու գար՝ շատ չքանած ճամբէ մը, յանկարծ ծածկուած դարանէն աւազակի պէս դուրս ցատքեց Բքբեղայոս իր սպասաւորնէրոյն, և սրով թռուց սրբոյն աստուածախոհ և քաղցրաձայն գլուխը... Բնապատէ յանապատ փչեց շունչը. 'ի միայնութենէ մարմնոյն յաստուածային միայնութիւն միացաւ մաքուր հոգին. որ աւելի քան զ60 տարի իբրեւ բռնի արգելեալ էր 'ի պարկեշտ հոգեղէն բնակարանին: Բռաջինն 'ի յաջորդաց Լուսաւորչի այսպիսի վկայական մահուամբ կնքեց իր մեծ և ծանր պաշտօնը, աւելի յայտնի արեան նահատակութեամբ քան իր ամէն յաջորդը. (բայ 'ի Զովսեփայ նահատակեց սրբոյ՝ Լեոնդեանց): Իսկ իր հոգեփայլ բազմակցաց մէջ, իրեն նմանագոյնն կու սուլեամբ Ե. Վրիգորիս, մահուամբն այլ կերպով մը նմանակից է, չարաչար սպանմամբ արեան հեղութեամբ. անոր եղբայրն Զուսիկ՝ ծեծով անարիւն զոհ եղաւ. Վերսէս նոյնպէս վկայ և զոհ, այլ աւելի ծածուկ, թունով մահացեալ. Սրթանէս և Սահակ միայն բնական մահուամբ և ծերութեամբ մեռան յանկողնի, 'ի միջի սիրելեաց, իսկ պարապլուխ գուպարիցն՝ Ս. Լուսաւորիչն, մովսիսանման՝ առանձինն, հրեշտակաց առջև և Բստուծոյ:

Բշակերտք Ե. Բռիստակիսի տարին անոր միշտ մահացեալ մարմինը և թաղեցին 'ի Թիւն աւանի՝ գաւառին Լուսաւորչայ, որու սեփական ստացուած տուած էր այն տեղը թագաւորն Տրդատ. որ 'ի հարկէ լսելով այս մեծ գոյժը՝ եկաւ սպանելոյն եղբօր՝ Սրթանիսի հետ՝ յետին պաշտօնը կատարելու, տրտմութեամբ և սրտմոռութեամբ. յորմէ զարհուրած արջակերպն Բքբեղայոս մէկէն փախեր և Վիլիկիոյ մէջ Տօրոսի դժուարակոխ

լեռներու մէջ ընկեր էր: Ընկերութիւնն յիշէ թէ և ինքն սուրբ հայրն Վրիգոր ազգամամբ հոգւոյն իմանալով՝ եկաւ լալու իր խոստովանութեան պա-
կասորդը լեցնող վկայամահ որդին, որ և հօրը քարոզութեան պակասորդը լեցնէր. և թերևս հոգևոր նախան-
ձով մը դարձաւ իր ճգնարանը, անկէ ետեւ լուսաւոր տեսութեանցը մէջ ա-
զօտախառն երեւոյթ մ'այլ ունենալով, զՂրիստակէս արիւնջուայ: Ըշխար-
հաշըջիկ վարդապետ մը մեզմէ երեք դար առաջ ասէ, թէ սրբոյն Ղրիստա-
կիսի կարապետանման գլուխն 'ի Վոր-
Ֆու կղզին տեսեր և պատուեր է. բայց մեզ անծանօթ ըլլալով երբ և ինչպէս և հիմա ուր ըլլաին, փափագիմք գիտին. և միտարիմք աստեղազարդ երկնից բւեռին նայած ատեննիս՝ դի-
տել և նկատել Սային երկրորդ և բարձրակամար աստեղ հետ ԱՌԻՍՏԱ-
ԿԷՍ. որ եթէ ըստ մենասէր արտօժա-
նայն՝ գործովք և հռչակաւ այլ ան-
ծանօթագոյն մնաց քան զընկերակիցսն, սակայն արդեամբք հաւասար և առա-
ւելեալ. վասն զի գրեթէ քան զամե-
նայն յաջորդսն (բայ 'ի Սահակայ) եր-
կարագոյն միջոց (իբրև քառորդ մի դա-
րու) եպիսկոպոսական և հայրապետա-
կան հոգաբարձութիւն ըրաւ, և լու-
սաւորչայ քահանայապետութեան կէս միջոցը և կէս հոգը մէկ տեղ կրեց, ա-
նոր սրբազան լուսոյն հետ մօտագոյն իրանելով իր կուսափայլ հոգւոյն ճեր-
մակ ճառագայթները, զոր և յետոյ 'ի ծիրանեգոյն ծարրելով՝ իր ջերմիկ ա-
րեամբն՝ սրացաւ յառաջ քան զհայրն և զայլս ամենեսին, հայ հայրապետաց գուպարից նախագահ ըլլալու ըստ
դպրութեան յաւիտենից:

Հ. Ղ. Մ. Ա.

Կովկասու գերիները:

Շատ ատենէ 'ի վեր կովկասեան լեռները Ռուսաց կայսրութեան մէջ փակուած են առանց իրենն ըլլալու: Երեսնեց վայրենի բնակիչները, իրենց լե-
զուովն և սեփհական շահերովն իրար-
մէ զանազանեալք, այլ և այլ փոքրիկ ժողովուրդներ կը կազմեն, որոնց թե-
պէտ քաղաքական յարաբերութիւն-
ները քիչ է մեջերնին, բայց ամեն ալ մի և նոյն անկախութեան և աւարա-
ռութեան ոգւով վառուած են:

Երեսնեց մէ ամենէն բազմութիւն և ա-
հարկուն Չեչեններն են, որոնք մեծ և փոքր Վապարտայի մէջ կը բնակին. այս գաւառներուն բարձրագիւր հովիտ-
ները մինչև Կովկասու ծայրը կը տա-
րածուին. մարդիկը գեղեցկագէտ են, արիասիրտ, խելացի՝ բայց աւազակա-
բարոյ և անգութ, և գրեթէ շարունակ պատերազմի վիճակի մէջ Սահակ-
պան զօրաց հետ:

Երեսնեց մէ ամենէն քիչ թիւով լեռնաբնակ ժողովուրդաց և այն անբաւ լեռանց շղթաներուն մէջէն Ռուսաստան իր ասիական կա-
լուածոց հետ հաղորդակցութեան ճամբայ մը հաստատեց: Երեսնեց մէ քիչ հեռաւորութեամբ շինուած բեր-
դեր կ'ապահովցնեն այս ճամբան մինչև Սրատան երթալու, բայց բնաւ ճանա-
պարհորդ մը չհամարձակիր միայնակ այս երկայն անցքն ընելու. շաբաթ երկու անգամ հետեւակ զօրաց գունդ մը, թնդանութներով և բաւական իշա-
զաններով, կ'ուղեկցի ճամբորդներուն և տերութեան թղթատարներուն: Երեսնեց մէ քիչ, լեռանց անցքին վրայ շինուած աւան մը դարձած է, բաւական բնակիչով, և իր դրիցը պատ-
ճառաւ Սլատի-Սլակաս ըսուած է. վե-
րոյիշեալ տաժանելի ծառայութիւնը ընող գնդերուն հրամանատարը հոս կը բնակի:

Վապարտայ անունով, բնիկ Ռու-
սաստանցի գերդաստանէ, ազնուական
ուսու հրամանատար մը, Սլակասայ գլխի